

ԲԱԶՄՄԱՎԷՊ

ՌՅԺԳ. 1864 — ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ՅՈՒՆԻՍ

ԱՌԱՋԻՆ ԱՍՊԱՏԱԿ ՆԵՏՈՂԱՅ Ի ՀԱՅՍ

1 ՅՈՒՆԻՍԻ (1019)

« Ժամանեցին մեզ առուր չարչա-
 » րանաց, և դտին զմեզ նեղութիւնք
 » անհնարինք . . . Ազգք օտարածնաց
 » օտարացուցին զմեզ 'ի բնակութենէս
 » մերմէ . և դարձան փառք մեր յապա-
 » կանութիւն . . . Յաջորդք 'ի յաջորդաց
 » փոխանակեցին, և նուազեաց արդին
 » արժարժիչ շնչոյ կենդանութեան. հաս-
 » տատունք յաշխարհի 'ի պանդխտու-
 » թեան իւրեանց պանդխտեցան երկ-
 » րորդ անգամ, և եղեն վտարանդիք
 » 'ի ձեռանէ պանդխտաց ապստամ-
 » բաց : Ի սիրելեաց քակտեալք՝ զորս
 » ոչ սուր սատակեաց, ցրուեցան զօրէն
 » աստեղաց մոլորական կոչեցելոց . . . :
 » Բարձան ուրախութիւնք յերկրէ, լուե-
 » ցին ձայնք քնարաց, լուեցին բոմբիւնք
 » թմբկաց, բարձրացան աղաղակք լա-
 » լեաց » :

Այս ինչ ցաւազին ձայներ. ինչ ա-

կամայ գերութիւնք և կամաւոր օտա-
 րութիւնք. ինչ տրտմանութ լուութիւնք
 քնարաց և թմբկաց : — Եւ ով մեզի այս-
 օր, Հայկակ, մեր հայրենի քնարաց և
 թմբկաց ջախջախանքը գութէ, և լու-
 թիւնը հռչակէ : — Ականատես վկայ մը,
 հայրենակէզ հոգի մը, զգայուն և խո-
 ցեալ սիրտ մը, փափուկ և մաքուր գրիչ
 մը. մէկ հատիկ մնացեալ ձայն ողբար-
 կու և պատմիչ ժամանակին 'ի մէջ մեր
 պատմեաց ժ և ժԲ դարուց, միակ մնա-
 ցեալ շողկապ պատմիչ ժԱ դարու, Ա-
 րիստակես Լաստիվարոցի. որ համա-
 ռօտէ զյիշատակ « անցիցն անցելոց
 » 'ի յայրասեռն ազգաց՝ որ շուրջ ըզ-
 » մեօք են, ընդ աշխարհս Հայոց » .
 մէկ մարդու կենաց ժամանակի չափ.
 72 տարի. սկսեալ 'ի 1001 թուոյ. յորում
 շատ կենաց տեսներու կամ չտեսներու
 ծանր ծանր դիպուածք հանդիպեցան

իր և մեր աշխարհին մէջ. մեծամեծ և պժգալի փոփոխութիւնք, որոց ականաւ տես, ականջալուր և կարեկից ըլլալով՝ միակ միութարանք այրած և անշէջ սրբ տին գտաւ՝ տեսածը և կրածը գրչին և անով յետնոց աւանդել: Բայց որչափ որ եղածքն մեծամեծ և ծանր ըլլան, մարդ իր սրտովը կու կշռէ կու զգայ. և այսով իր զգացումն աւելի մեծ կ'ըլլայ. գոնէ մեր Լաստիվարտոյն համար այսպէս եղած է. անոր համար եղածէն աւելի զգացածը կու նկարագրէ. ընդարձակ տեսարանը՝ իբրեւ իր սրտին հայելոյն մէջ բովանդակելով ցուցնէ. — աւելի ողբասացութիւն քան պատմաբանութիւն. — զոր ինքնին շատ անգամ խոստովանի, և ուրիշ պատմչի կարօտ սեպէ դիպուածքն. իսկ ես, կ'ըսէ, գրեցի « ոչ լիով, այլ միայն զսկիզբն իրացն » որ եղև և անց ընդ մեզ: Դժբաղդաբար ինչուան հիմայ մենք այլ իրեն հետ « կարօտացաք հին ժամանակագրացն » պատմութեան՝ զի ըստ պատշաճի և « յարմարական բանիւք զրոշմեացն... » զանցելոցն զհանդիպումն անսխալաւ « պէս որ ինչ եղեն » . ոչ դք իր ատեն կամ յետոյ մանրամասն գրեր է այն բաները, մանաւանդ թէ գրեր՝ և մեզի չէ հասեր. որով պատմասէրք թերեւ 'ի զուր մեղադրեն զԱրիստակէս՝ փոխանակ իրաց՝ մեզի լաց աւանդելուն համար: Սակայն ո՞վ կրնայ իրաւամբք մեղադրել այնպիսի սիրտ մը՝ այնպիսի վըշտաշատ տեսարանաց մէջ պաշարեալ. « ի » չորից կողմանց. յարեւից սուր, յաւ « րեւմտից սպանումն, 'ի հիւսիսոյ հուր » և 'ի հարաւոյ մահ » . սիրտ մը որ երբեմն տեսաւ իր ազգը՝ հայրենիքը՝ բարգաւաճանաց և պանծալի փառաց և ուժոյ մէջ, իբրեւ 'ի գեղեցիկ առաւօտու և յերիտասարդական հասակի, և ապա տեսաւ յանկարծ երեկոյացեալ և ծերացեալ, խաւարեալ և օրհասական. — տեսաւ, ինչպէս ինքն կ'ըսէ « Չորք ա » թողք թագաւորութեան ունէր Հայք, » թող թէ զկիրապաղատին (Հայոց) » իշխանութիւն և զոր 'ի Հոռոմոց » . ամենքն այլ իշխաններով, գունագոյն

դրօշներով և զինուորութեամբք զարդարեալ և զուարճացեալ. և յետոյ ամենքն այլ մէկմէկու ետեւ քակեալ քանդեալ քայքայեալ, պանդխտեալ յօտար աշխարհս. — տեսաւ Հայոց քահանայապետական աթոռը, « հայրապետութիւն մեծ և նախանձելի ամենայն » ազգաց », իր ամենէն մեծ փառաւորութեան և եկեղեցական բազմութեան մէջ (Պետրոս Գետադարձ ճոխասէր կաթողիկոսի ատեն), և յետոյ զնա այլ իր յաջորդներն այլ՝ անտեղի և անհանգիստ թափառել յօտարաց երկրի և բռնութեան. — տեսաւ անապատները ծաղկեալ միանձանց բազմութեամբ, և յետոյ թագաւորանիստ քաղաքներն անգամ անապատացեալ յիշխանաց և 'ի զօրականաց. — տեսաւ զՀայաստան յըդփացեալ հարստութեամբ վաճառակաւութեան և երկրագործութեան՝ բաւական ժամանակ աշխարհին հանդարտ մնալովը, և յետոյ՝ զանձեր բաժնողներն մուրացկան կամ բարբարական պտրտիլ. — տեսաւ Հայաստանի յետին պարծանաց պսակ՝ հազարտաճարեան Անին՝ կրկին անգամ մատնեալ, անկեալ յօտար և բարբարոս ձեռս, և արեամբ ողողեալ. — տեսաւ իւր սեփական հայրենեաց պանծալի քաղաքը (Արծն), և իւր ընտանի ծննդեան գեղաւանը (Լաւ տիվերտ) սրով և կրակով այնպէս մաշած, որ մէկուն հազիւ աւերակաց հետքը և սև անունը մնայ (Գարա Արդ) յետ 800 տարուան. մէկայլին ոչ հետքը և ոչ անունը, մինչև թէ ուղեմք այլ ըստ խրատու պատմչին, չեմք կրնար զթողեալն պատմել 'ի նմանէ՝ յաւերակացն ուսանել: — Տեսաւ իր համազգիները, նաև իր աստիճանակիցները, անասուններէ աւելի անարգ և խշխշալի կերպով մորթուած և մորթեղերծ եղած՝ նորատեսիլ վայրենի ասպատակաց ձեռքով: ... Այսպիսեաց ականատեսի մը սրտաշարժ քան մտադատ գրիչը, ես չեմ կրնար մեղադրել. մանաւանդ որ իր յըստակ վայելչաբանութեամբն, ազնիւ ըզգացմամբք և նկարագրութեամբք, և իր իսկատիպ ոճովն՝ ոչ միայն նորօրինակ

և աննման պատմիչ մ' է մեր, այլ թե-
րևս յետ մեր ոսկեդէն դարուն պատմը-
չաց՝ քան զամեն ուրիշներն աւելի համ-
բոյր է և սիրելի ընթերցողաց: — Եւ ա-
հա սա ինքն է որ այնպէս անսովոր կամ
մարդարէախօս իմն ոճով բրած է իր
պատմութեան նախաբանը, զոր և ես
քեզ նախաբանեցի, Հայկակ. և յո-
րում դեռ ախորժեմ և կարծեմ լսել
լատիվարացոյն ակնարկած լռեալ քը-
նարաց յետին արձագանգը, և անթոպ
թմբկաց թաքուցեալ բոմբիւնքն: ... Ով
կու յիշէ՞ կու լսէ. ով որ կ'ապրի՝ կու յի-
շէ. թէ հարկ է ապրի՞լ հարկ է և յիշել
և լսել. գոնէ անծերանալի յիշատակօք
լսել այն քմբկի քումբիւնը, առանց որոյ
չկեան և չկան հայրենիք: ...

Բայց ինչ թմբուկ հայրենի, և ինչ
տաւիղ վայրենի, որ մէկգմէկ ջանային
խափանել այն ատեն: — Սկիւթիոյ ան-
ապատին բարբարոսաց սրտակտուր
տօպտօպայն՝ որ մեր աշխարհին հիմերը
թնդացուց, դեռ ամենանուազ բզզիւն
մը սեպուէր այն տիեզերադղորդ փո-
ղոյն ձայնէն առաջ, զոր զարհուրեալ
նախնիք մեր համարէին տարուէ տարի
լսել. և ոչ մեր նախնիք միայն, այլ գրե-
թէ ամեն քրիստոնեայք յարեւելս և յա-
րևմուտս՝ մեծ տազնապի մէջ էին այն
ատեն. երբ 'ի գալստենէ ֆրիստոսի
Տեառն մերոյ հազար տարի նոր անցեր
էր, և 'ի հնուց կարծիք էր շատ հաւա-
տացելոց՝ թէ անկէ ետեւ աշխարհիս
վախճան պիտի ըլլայ. Յայտնութեան
գրոց մէջ ըսուածը՝ թէ « կապեաց զսա-
» տանայ հազար ամ » լցուած ըլլալով՝
նորէն պիտի արձակի սատանայն և բռն-
նանայ չարութեամբք 'ի վերայ երկրի,
հողոց և մարմնոց վտանգը հասնին.
անծանօթ ազգեր 'ի ծագաց երկրի վա-
զեն 'ի վերայ քաղաքացեալ ազգաց, և
սրով ու աւերմամբ ջնջեն. և 'ի ժամա-
նակի անդ բռնութեան բարբարոսաց՝
Նեոխնէն և սատանայի՝ զայ և ինքն ֆրիս-
տոս Աստուած՝ դադրեցընելու զժամա-
նակ և զծնունդս ժամանակի, և երկիրս
աւեր և ոչինչ դառնայ: Ըստ բազմաց
կարծեաց ոչ 'ի ծննդենէն ֆրիստոսի

այլ 'ի խաչելութենէն համրուէր հա-
ղար ամն. և ահա մեր պատմիչն այլ կե-
նաց ծագկած ատենն էր այս ժամա-
նակս. որ և առանց յայտնի երկար բա-
նիւ այս ահաւոր ըլլալիքը յիշելու (զի
և չեղաւ այլ), դարձեալ նոյն տարին
կու սեպէ մեր աշխարհին չարեաց դու-
ռը. մանաւանդ որ արեգական խաւա-
րում մ' այլ հանդիպեցաւ ուրբաթ օր
մը՝ նոյն տարին 1033, « զոր տեսեալ
» բազումք 'ի գիտնոց՝ կարծեցին զոլ
» զծնունդ Նեոխնէն՝ զօրն զայն, կամ մե-
» ծամեծ չարեաց գուշակ. որ եղև իսկ
» յաւուրս մեր, յորս պատմութիւն բա-
» նիս առաջնորդեալ տանի զմեզ, զոր
» տեսաք աչօք մերովք զաստուածա-
» սաստ հարուածան », և այլն: Նաև
պատմութեան վերջաբանին մէջ այլ
կրկնէ. « զի յայնմհետէ զոր յառաջա-
» գոյն ասացի, յորում թուական հայոց
» ՆՁԲ (1033) էր, մինչև ցայժմ՝ ուխտ
» սրբութեան և կարգք եկեղեցեաց քայ-
» քայեալ ապականեցան. և ոչ համ-
» բաւ խաղաղութեան կամ աւետիս բա-
» րեաց լուաք, և ոչ մի արձան յաղ-
» թութեան կանգնեցաւ՝ ոչ թագաւո-
» րաց և ոչ իշխանաց »: Ուրիշ պատ-
միչ մը համարձակ այլ կու զրուցէ այն
տարւոյն համար, թէ « Արձակեցաւ սա-
» տանայ 'ի կապանաց խաչելութեանն
» ֆրիստոսի »:

Իսկ մերս՝ ուրիշ նշան կամ դիպում
մ' այլ կու տայ այն հանդերձեալ մեծ
ըլլալիքին. երուսաղեմի կործանման ա-
տեն հանդիպածին պէս կ'ըսէ, 'ի Հայա-
ստան այլ մէկ անծանօթ մարդ մ' երևե-
ցաւ նոյն ատեններ, որ արեւելեան գա-

1 Պատմիչս կ'ըսէ « յամենանն արաց՝ յաւուր
» ուրբաթու » . ամսուն օր չըսէր. ոչ հայկական
հաստատ տօմարի հաշուով և ոչ շարժականով ա-
րաց ամսոյն մէջ նոյն տարին արեւու խաւարմունք
կ'ըլլայ. հապա թէ որ մեր ամիսներն այլ սկսինք
համբել հռոմայեցոց ամսոց հետ, այսինքն նա-
ւասարդը յունուարին հետ, միայն այս կերպով
արաց ամիսն զուգի ընդ յունիսի, որոյ 29ին ուր-
բաթ օր յամի 1033 ստուգիւ արեն խաւարած է:
Միւթթար Այրիվանեցի քաղոց ամսոյն 13ին կ'ըսէ
այս խաւարումն, սակայն այն օր այն տարի խա-
ւարումն չկայ. ուրիշ պատմիչք այլ քանի մը տա-
րի ետեւ կու ձգեն խաւարումը:

ւառներէն զալով դէպ 'ի յարեմուտք
կ'երթար, վանայ ծովուն հիւսիսային
եզերքներէն մինչև յերզնկա՝ անդադար
կանչելով. եղբւկ զիս, եղբւկ զիս, (վայ
ինձ, վայ ինձ). — կու հարցընէին թէ
ո՞վ ես, ուստի կու գաս, ինչո՞ւ կ'ըսես.
ուրիշ պատասխան չէր 'ի տալ, բայց
նոյն եղուկը. մինչև ոմանք (զորս ան-
միտ կոչէ պատմիչն) խելաթափ սեպե-
ցին զնա. « Բայց իմաստունքն ասէին.
» այդ եղուկդ ամենայն երկրի լինելոց
» է » : Այսպիսի դիպուածներ՝ եթէ շատ
կամ աւելի կերպով մերազգեաց և մա-
նաւանդ թագաւորաց և իշխանաց միտ-
քը շփոթեցին սւ սրտերնին վախցու-
ցին, առանձին ազգային աւանդութիւն
մ'այլ ունէին պատճառ. այն էր՝ իրենց
նախնեաց անիրաւ գործերը, և անոնց
համար ժամանակին սուրբ և ընտիր ան-
ձանց յանդիմանութիւնը և սպառնա-
լիքը. մանաւանդ Ս. Մեծին Ներսեսի,
որ նախատեսութեամբ գուշակեր էր
Հայոց գլուխը գալիքը, և վերջի ժամա-
նակներ ըլլալու բաներ, և աշխարհիս
կատարածին մօտերը. նաև Ներսիս ազ-
գի մը արշաւանքն 'ի Հայս, և բոլոր աշ-
խարհս տակն ու վրայ ընել և ժողովուր-
դը ցրուելը : Զայս կու յիշեն իր վարուց
գրիչք նա և ուրիշ պատմիչք այլ ժԱ դա-
րէն ետև. իր վաղը երկարօրէն գրողն
Մեսրոպ Երէցն այլ 'ի ժ դարու այնպի-
սի խօսքեր կ'աւանդէ Սրբոյն, սակայն
իր գրոց հնագոյն օրինակաց մէջ (որ-
չափ հանդիպեր եմ), չկան այն որոշա-
կի խօսքերը՝ զոր յետին օրինակաց մէջ
կարդամք՝ Սէլուկեան և Թաթար Նե-
տողաց վրայ. և յայտնի է որ յետոյ ա-
ւելցուած են. կէս մը այս (ԺԱ) և յա-
ջորդ (ԺԲ) դարուն մէջ, կէս մ'այլ յետ
արշաւանաց Թաթարաց 'ի սկիզբն ԺԳ
դարու. սրբոյն Ներսիսի ընդհանուր
խօսքերը մասնաւորելով և յարմարցը-
նելով Տուղրիլեանց և Ճինկիզեանց : Սա-
կայն ստոյգ է որ հասարակ եղած էր
այն Ս. Հայրապետին սպառնալեաց վա-
խը. և երբ այսպիսի նշաններ տեսնէին՝
մէկէն անոր խօսքերուն կատարուիլը
կարծէին : Այսպէս ըրին նաև ժամանա-

կին թագաւորք և ազգային զլխաւորքն,
Յովհաննէս-Սմբատ Բագրատունին, որ
Յովհ. Կոզեռն վարդապետին ձեռքով
քննել տուաւ և նոյն կարծեաց վրայ
հաստատեցաւ. և Սենեքերիմ Արծրու-
նեաց թագաւորն՝ որ շատոնց նոյն վա-
խին մէջ էր, որ և իրեն համար Քրիս-
տոսի 1000 թուականէն սկսած էր : Ա-
ռաջին նետ Նետողաց իրեն դիպաւ :
Զարմանքն այս է որ մեր պատմիչն միայն
տեղ մը անցողաբար և լռելեայն կու
յիշէ այն դիպուածը՝ որ իր յետագայ
ողբոց նախասկիզբն և պատճառն է, և
պատմութեան պէտքն այլ պահանջէր
յիշելը. կ'երևայ որ բաւական տեղեկու-
թիւն չունէր Հայաստանի սահմանա-
ժայրը եղած բաներուն, նոյն իսկ Արծ-
րունեաց մէջ. բայց դիպուածին տարին
ստոյգ յիշէ, 1022ին հանդիպած բան
մը պատմելու ատեն, « երկու կամ ե-
» րեք ամօք յառաջ գործեցաւ », կ'ըսէ
Սենեքարիմայ հասած վտանգն. որ է
1019 ամն Քրիստոսի :

Մինչդեռ 'ի բաւական խաղաղու-
թեան և շինութեան էր աշխարհնիս և
սահմանակիցքն այլ, անակնկալ ատեն
և կողմէնոր և անծանօթ ասպատակ մը
սփռեցաւ Հայաստանի հարաւ — արևե-
լեան ծայրը, 'ի վասպուրական աշխարհ,
որոյ իշխան և թագաւոր էր Սենեքերիմ
Արծրունի, հասակաւ, պատուով և խե-
ղճ յառաջացեալ, սիրելի վապի կայսեր
և պատկառելի իշխանաց Հայոց : Այն-
պէս անկարծ, աննման, անշնորհք և
անգութ երևցաւ այն խռժաղոռժ ազգն
աւսօրինաց, որ ոչ այսչափ միայն կ'ըսէ
պատմիչն այլ և կարծէ թէ « օճք թևա-
» ւորք հասին և կամէին ցոլանալ ընդ
» ամենայն աշխարհ հաւատացելոց. այս
» է առաջին երն արիւնարբու զազա-
» նացն ». և տարակոյս չկայ որ մեծ
շփոթ և սարսափ ձգեցին թէ խաղա-
ղաբնակ ժողովրդեան, որոց չէրբերը և
վարուցանը կոխէին և կողոպտէին, թէ
իշխանական և զինուորական դասուց.
որք ոչ միայն անպատրաստ էին, այլ և
« չէին բնաւ տեսեալ (այնպիսի) զօրք
» հեծելոց. . . այլակերպ, աղեղնաւորս և

» հերարձակս իբրև զկանայս . և յայն .
 » ժամ՝ զօրքն Հայոց չէին սովոր պատ .
 » բաստ լինել ընդդէմ՝ նետիցն » . կամ
 ինչպէս ուրիշ և գրեթէ ժամանակակից
 պատմիչ մը կ'ըսէ . « Նոքա ունելով ըզ-
 » բնութիւն արիւնարբու գաղանի, զի
 » են ազգք ահաւոր տեսեամբ . զի տե-
 » սիլ զիմաց նոցա զարհուրեցուցանէ
 » զտեսողսն և ահաբեկ առնէ, և բնա-
 » կութիւն նոցա 'ի լերինս և 'ի դաշտս
 » և յանապատս, որպէս զվայրենի գա-
 » զանաց . և են շաղկակերք որպէս ըզ-
 » գազանս . ոչ պատուեն զմեծամեծս,
 » ոչ խնայեն յալիս և 'ի հարկիս ծե-
 » րոցն, ոչ ողորմին երիտասարդին և
 » տղայոյն, ոչ խնայեն 'ի մանկութիւն
 » ումք, ազգ չար և դառնացող » : Այլ-
 ազգեաց նետերն 'ի վան և յոստան
 չհասած՝ Սենեքերիմայ և իր եղբօր Դե-
 րանկայ զօրքերն խմբեցան ելան զանոնք
 յետ դարձնելու, առաջնորդ ունելով
 զՇապուհ՝ ծեր և փորձ սպարապետն
 Արծրունեաց, որ բանակ և պատերազմ
 վարելը իրեն խաղ ըրեր էր 'ի մանկու-
 թենէ . և սակայն հոս դժուարին և նոր
 խաղ մը տեսաւ . անճուռնի հեծեալք
 հերարձակ, և մանաւանդ լայնածիփ ա-
 ղեղանց նետեր հեռարձակ, որ առջի բե-
 րան չէին թողուր Հայոց՝ իրենց մօտե-
 նալ անգամ : ... Ո՛հ, և Հայք էին երբեմն
 աղելնաւորք, այլ և քաջածիփ արք ա-
 ղեղանց . որոց ազգահայրն ինքնին հա-
 մարուի հնարող աղեղան յետ ջրհեղե-
 ղին, Հայկն հսկայ . և որոց զինուորու-
 թեան սեփական նշան իսկ աղեղն և կա-
 պարճն էր, զոր և ինչուան հիմայ տես-
 նեմք իրենց հետ կռուող Հռոմայեցի
 կայսերաց դրամոց վրայ . բայց երբ այս
 փոխգացի գաղթականն՝ (Հռոմայեցիք)
 հին Ապրանազայ սերունդն կամ մերձա-
 ւորն՝ Լատիոնի տիրելով՝ կամաց կա-
 մաց բոլոր իտալիոյ, Յունաց, փոքր Ա-
 սիոյ տիրեց, իր աշխարհակալութեան
 գրեթէ յետին սահման ընելով մեր աշ-
 խարհը, հսկայակերպ Հայաստանի ու-
 սէն վերուց անոր պարծանաց և ուժոյ
 զարդ՝ հարուստ կապարճը : Հայաստան
 ոչ այնքան կողոպտուելով թողուց իր

կարչնեղ բաղկաց խաղալիկ կամարը,
 (աղեղը), որքան ընտրութեամբ փոխեց
 զայն՝ աւելի յարմար զինուոյ հետ, մօտէն
 կռուելու մօտեցող դիմամարտից դէմ .
 ինչուան այն ատեն՝ հիւսիսային և ա-
 րևելից ասպատակաց դէմ՝ անոնց դուր-
 ծածած զէնքով կ'ընդդիմանար հեռա-
 ձիգ աղեղամբ . անկէ ետե տեսաւ որ ա-
 րևմուտքն է իր գլխաւոր դիմակացն .
 Կեսար, Պոմպէոս, Լուկուս և Նրատոս
 սովորեցուցին իրեն նոր օրէնք կռուելու՝
 սրով և փքնաւ : Յետոյ Բիւզանդացոյ
 դաշնակցելով կամ հետեւելով՝ անոնց
 զինուորութեան օրէնքն և կերպերն ա-
 ոին Հայք, առանց բոլորովին թողլու
 իրենց նախնական և հայրենի թռչուն
 զէնքերը . սակայն քիչ գործածէին, և
 այն այլ աւելի լեռնաբնակք կամ ընդ-
 դէմ լեռնաբնակաց :

Արդ հիմայ այս նորատեսիլ Նետու-
 ղաց հարուածներէն՝ նախ տագնապե-
 ցան մերայինք, յետոյ խիզախելով ուժով
 յարձակեցան հասան այլազգեաց այ-
 լանդակ բանակին և սուր բանեցընելով՝
 առատ արիւն հանեցին : Եթէ դաշտին
 վրայ ընկնողաց բազմութիւնն յայլազ-
 գեաց եղաւ, բայց վիրաւորելոյ բազմա-
 գոյնն 'ի Հայոց, այն յանկարծահաս և
 հեռածիփ նետերէն՝ որոց դէմ չէր կրը-
 նար Շապուհ ուղածին պէս իր կտրիճ-
 ները քշել և քաշել . մանաւանդ որ իրեն
 արգելք կ'ըլլար մէկ նետ մը, կամ այն
 նետից նպատակ մէկ զլուխ մը, որ իր
 գլխէն այլ բարձր և թանկ էր, թէ և ոչ
 իրեն պէս խոհական և փորձ . աւելի
 տաք արիւնոտ և ըստ այնմ այլ լի ե-
 ոանդեամբ և յանդգնութեամբ : Սա էր
 թագաժառանգն Դաւիթ, անդրանիկ 'ի
 մէջ չորս կտրիճ որդւոց Սենեքերիմայ .
 հասակին և աստիճանին դրդումն, հօրը
 պատիւն և սէրն, և քաջութեան զինով-
 ցուցիչ մոլութիւնն՝ գրեթէ աչքերը գո-
 ցեր էին ընդդէմ վտանգաց, և բացեր
 միայն 'ի խնդիր վրիժուց և փառաց .
 խնուսիկ կամ արաբիկ երիվարին վրայ
 թռչտելով՝ սանձը թողած, միայն սու-
 րը մերկ վզերու և լայնչի երեսներու
 վրայ իջեցընելով՝ կու բանար ահեղ և

վտանգաւոր ճամբայ մը, թէ և անվախ քաջութեամբ, թշնամեաց խառնակ զընդերուն մէջ. ուր՝ յիրաւի չէին կրնար աւտնք դիւրաւ նետ բանեցընել իրենց ճակտին և կռնըկին հասնող կտործին վրայ, բայց նա այլ չէր կրնար երկար ատեն ողջ կամ անխոց մնալ: Շապուհ շուարած՝ իր զօրաց կարգը և թշնամեաց անկարգութիւնն այլ մոռնալով՝ Դաւթի վրայ հոգալով կու կանչէր « թագաւոր, ետ դարձիր, այս իմ և քու տեւսած սովորական պատերազմն չէ. նոր ու յանկարծահաս զէնքեր են. այս անիծեալ նետերուն դէմ բաւական պատասպարութիւն չունի մեր զօրքն, և ահա մեծ մասն վիրաւորած է: Դու այլ շատ առաջ կու նետուիս. ետ դարձիր թագաւոր. յիշէ որ հօրդ պատասխան պիտի տանք կամ դու կամ ես... Եկու այս անգամ պահ մը յետ քաշուինք, նետերուն դէմ դնելու զըրահ հագնինք և այնպէս քշենք դադաղանները»: Քանի անգամ այլ այսպէս յորդորեց ետ կանչեց, թիկնապահ հասուց, Դաւթի աչքը արիւնով լեցուած՝ ականջներն աղեղանց կաշինքրուն շկահիւնէն խլցած՝ յամառած չէր ուղեր յետ դառնալ, ինչուան որ թշնամիներուն երեսը իր երկրին սահմանէն չդարձընէ: Երբ տեսաւ Շապուհ, որ այլ ոչ խօսելու ատեն կայ ոչ մօտիկ ընել տալու, ինքն այլ իր սպարապետութեան և մանաւանդ զայեկութեան իրաւամբք, (վասն զի Դաւթի և անոր եղբարց դաստիարակ և կրթողն էր, և իր զրկաց մէջ գգուեր էր անոնց կայտառ հասակը), յառաջ քշեց ձին, հասաւ արքայորդոյն և անոր թիկնալայն կրունակին կռնոտ կոփ մը տալով, ձիուն գլուխը բռնի դարձուց, քշեց իր զօրաց բազմութեան կողմը, և բոլոր բանակն այլ կամաց կամաց յետ յետ քաշելով, հանեց յայտնի վտանգէն, արիւթեան և խոհեմութեան պարտքերը միատեղ կատարելով. որովհետեւ նետողքն այլ իրենց կողմէն յետ դարձան կորան. զոր հարկ ըլլայ մեզի յետոյ փնտռել:

Սենեքերիմ եղածը իմանալով՝ մէկ

կողմանէ շնորհակալ եղաւ Աստուծոյ և իր կարիճներուն, բաւական փառք դառնալուն վրայ. մէկայլ կողմէն մտածեց որ եթէ թշնամիք այլ յամառէին կամ նորէն ետ դառնային, երկար ատեն անոնց դէմ դնելու ոյժ չունի, մանաւանդ թէ յոյս չունի. և այս անյուսութեան զլխաւոր պատճառն այլ մեր նախայիշեալ ներսխեան գուշակութիւնն էր՝ նետողաց յարձակման վրայ. ք: Բոլոր օրը տարակուսանք անցնէին ետեւ, զիշերը (կ'ըսէ պատմիչն) հասարակաց քնոյ և լուութեան ատեն՝ ինքն իր աշխարհին և տանը հոգովը տըռն՝ զըքեր իջուց և քննեց Ս. Ներսիսի խօսքերը, և տարին յարմար գտաւ. արդէն սատանայն արձակուած էր ըստ կարծեաց նոյա: Այն զիշեր ծեր և երկարահոգ թագաւորն մէն մինակ իր տէրութեան սահմանը և բազդը փոխեց. երկիրը թողլով ժողովրդեան գոնէ մէկ մասը ազատել և յապահովել յանձն առաւ: Արեւելեան այլազգի ազգաց և տարուէ տարի ելած նորանոր տէրութեանց դէմ դնելու զօրաւոր տէրութիւն՝ միայն Յունաց ինքնակալութիւնն կրնար ըլլալ այն ատեն, որ արդէն իսկ եօթն հարիւր տարի ստէպ կուուեր էր ընդդէմ Պարսից և Արաբացոց: Ատենին Բիւզանդիոյ կայսրն էր մեծն և խոհեմն Վասիլ, որ շատ տարի առաջ (1004) վրաց և Հայոց սահմանները կոխեր էր. և այն ատեն նախատեսութեամբ իմն Սենեքերիմ գեսպան խաւրելով՝ մեծաբանաց հետ դաշնադրութիւն այլ ըրեր էր հետը. և հիմայ անոր վրայ վստահանալով՝ իրեն ճար գտաւ. յետին ճար. երկիրը թողուլ Յունաց կայսեր, և ասոր տէրութեան մէջ երկիր մ'առնուլ, և հոն փոխադրուիլ իր արքունեօք և զօրականօք և ժողովրդենէն գաղթիլ յանձըն առողներով: Ղրկեց իր տաք գլուխ անդրանիկը՝ Ի. Պօլիս, առ Վասիլ կայսր, ուրիշ 400 ազնուականներով, 1000 ձիաւորով և իր երկրին տէր Եղիշ արքեպիսկոպոսով. 300 ջուրոյ բեռ այլ ընծաներով. զորս ընդունելով Վասիլ՝ կայսերաբար պատուեց իր պա-

տողները, ընծայողները՝ ընծայեց, և երկրի փոխանակութեան դաշնադրութիւնն այլ կնքելով՝ դարձուց պատգամաւորները։ Հետեւեալ տարին (1021) ելաւ ծեր թագաւորն՝ անուանակիր և պայազատ հին Ասորեստանի մեծ Սենեքերիմ՝ թագաւորին, տոհմապետն Արծրունեաց և Սասնեցոյ, իր ընտանեօք և ազգականաց մէկ մասամբ, բազմութեամբ իշխանաց և պաշտօնէից և 14,000 հեծելովք կամ կտրիճ մարդով, որոց հետ 'ի հարկէ այր և կին, մեծ և փոքր հնգապատիկ աւելի բազմութիւն այլ պիտի ըլլար, զուցէ բոլորն իբրեւ 100,000 հոգի։ Թողլու հին հայրենեաց հողը և նոր հայրենիք հիմնելու յերկիր օտար, եթէ հնար է այս։ . . . Շատ հեղանկէ ետեւ այսպիսի գաղթականներ գնացին 'ի մեր բնիկ աշխարհէն՝ յօտար աշխարհս. ուր և ցարդ բնակին իբրեւ յիւրեանց աշխարհի. սակայն թերեւ ոչ մի գաղթական ասոր պէս հանդարտ և հանգիստ կերպով գնաց. ուրիշներն աւելի ստիպմամբ և արտորնօք. ասիկայ աւելի մտածութեամբ և հաշուով։ Բայց հանդերձ այսու՝ ոչինչ պակաս ողորմելի։ Թողու սկզբնական հողը, հազարամեայ շէնքեր և տուներ, հարց և նախնեաց կերպ կերպ յիշատակներ, եկեղեցիներ և գերեզմաններ, և մեծամեծ չարեաց սպառնացեալ վախով երթալ յանձանօթ երկիր, նոր տեղ, նոր լեռներ և դաշտեր, անձանօթ կամ օտար ազգաց մէջ բնակելու և խառնուելու. իբրեւ յաւիտենական մնաս բարով մ'ըսելով այն ամենայն բանի՝ զոր բովանդակէ անունն Հայրենիք։ . . . Ապա չեմ տարակուսիր որ շատ սրտառուչ եղած պիտի ըլլայ այս Արծրունեաց գաղթումն և բաժնուիլն իրենց հին և բազմայիշատակ տնէն տեղէն. շատ դառն եղած պիտի ըլլայ նոյն ինքն գաղթողաց գլուխ Սենեքերիմ՝ թագաւորին՝ թողուլն իր հոյակապ գազկաշէն պապական Ոստանայ արքունիքը, Աղթամարայ գլեակը, վանայ բերդերը, և մանաւանդ հարց գերեզմանն, իւր գաստակերտ և կամ զարդարած հոշակաւոր վանքն վա-

րագայ. ուր և յետին մխիթար պանդրխտից և օտարացելոց, նաև յետ գաղթականութեանն ուզեց, (և բազդ ունեցաւ) որ մարմինն թաղուի, և իր նախնեաց հետ ննջէ անոնց հասարակաց բնահայ բարձին վրայ. թողլով ունայն գերեզման մը 'ի Ս. Նշան Սեբաստիոյ, զոր ընտրեւ էր իրեն երկրորդ վարագ. և հոն դնելով վարագայ մեծահոշակ սուրբ Խաչը, զոր հետը բերեր էր, և յանուն նորին կոչեց նորաշէն և մինչև ցայժմ անուանի վանքն այլ, Ս. Նշան, մօտ 'ի քաղաքն Սեբաստիոյ։ Այս՝ որ երբեմն գլխաւոր քաղաք էր Բ. Հայոց նահանգին, հիմայ այլ եղաւ մայրաքաղաք և աթոռ Սենեքերիմայ նոր թագաւորութեան. որոյ սահմանքը որոշ գծած է մեզի պատմութիւնն. այլ կ'ըսէ թէ Սեբաստիոյ հետ արուեցան Արծրունեաց Լառիսա և Ապարա՞. քաղաքք և շատ գեղեր, բայց չէին հաւասարեր ' ոչ շատութեամբ և ոչ հարստութեամբ՝ իրենց թողած՝ տեղոյն. որ էր վանայ ծովուն չորս բոլոր երկիրն. ուր միայն ծովուն եզերքը կամ մօտ տասն քաղաք կային, զոր և թուեն Յայսմաւուրք մեր. վան, Արտամէտ, Ոստան, Հողց, Խիզան, Խլաթ, Մանագկերտ, Արծկէ, Արճէշ, Բերկրի. և ասոնցմէ օրերով ճամբայ հեռու սահմանք՝ մինչև 'ի Զուլամերկ ընդ հարաւ, Սալամաստ ընդ արեւելս, և Երասխ գետ ընդ հիւսիս. ուր այն քաղաքաց հետ թողուց Սենեքերիմ առ Յոյնս « Գեօղս 4400 լայնանիստ և » արդիւնաւորս », և 70 կամ 72 բերդ. միայն իրեն և իր ժողովրդեան, և իրենց նախնեաց անմահ արգեանց անմահ յիշատակ պահեց և չօտարացուց՝ հազարէն աւելի վանքեր, կամ ըստ ոմանց 900 փոքր աննշան վանքերը թողլով՝ 115 մեծ և հոշակաւորներ՝ իբրեւ սեփական կալուած կնքեց իրեն, իր և առաջ-

1 Յաջորդ տարին (1022) քիչ մ'այլ ընդարձակեցան այն կալուածքն, երբ Գաւիթ՝ Վասիլի գաւառաններէն զատուելով՝ անոնց գլխաւորը ('Ալկեփոր Փոկասը) սպաննեց, և 'ի կայսերէն պարգև ընդունեցաւ Կեսարիոյ սահմանները, զորս յետոյ Ժառանգեց իր փեսայն՝ սարաբաղդ Բագրատունին Գագիկ Բ.։

նոց տուրքերովը դարմանելու. որպէս զի վանականքն այլ իբրև հաւատարիմ պահապանք սրբազան հայրենի գերեզմանաց և յիշատակաց՝ աղօթեն վասն հեռաւորաց և մերձաւորաց, վասն հանգուցելոց և հանգիստ փնտռող պանդրիւ տելոց¹:

Այս նոր օրինակ գաղթը և մանաւանդ անոր պատճառն՝ կ'երևի թէ մեծապէս ազդեցին Սենեքերիմայ թագակցաց, որոց գլխաւորն էր Շահնշահն Հայոց Յովհաննէս-Սմբատ՝ թագաւորն Բագրատունեաց. որ երբ նոյն գաղթին տարին Վասիլ կայսր երկրորդ անգամ եկաւ 'ի Հայաստան, ընդառաջ անոր զրկեց զկաթուղիկոսն Պետրոս, և ասոր ձեռքով գաղտ կտակ ընել տուաւ յետ մահուան կայսր թողլու իր թագաւորական քաղաքը՝ Անի, և բոլոր իր վիճակը. զոր և կատարեց ու կնքեց կաթողիկոսը: Հետեանքն յայտնի է... յետ 23 տարւոյ (1045) Սմբատայ տարաբաղդ յաջորդն՝ եղբորորդին Գագիկ՝ ստիպուեցաւ թողլու իր թագաւորաբնակ աշխարհը, և Սենեքերիմեանց սահմաններուն քովերը պանդխտութեան տեղ առնուլ: Ոչ յետ շատ ժամանակի իր անուանակից Վանանդայ թագաւորն այլ նոյնպէս ըրաւ. թողուց Յունաց զկարս և առաւ երկիր մը մէկալոնց մօտ: Քիչ ատենէն ուրիշ թագաւորացունք և մեծամեծ իշխաններ այլ, ինչուան արեւելեան Արցախոյ և հարաւային Սասնոյ ամուր երկիրներէն գաղթական եկան, վերոյիշեալ թագաւորաց սահմաններուն հարաւակողմը, փոխգիւղ և կիւղիկիոյ տաւրոսական լեւանց մէջ իրենց նոր հայրենեաց բոյնը հաստատելու, շատ դժուարութեամբ և աշխատանք. սակայն այս ետքիններս՝ իշխանազունք և սոսկականք՝ աւելի բաղդաւոր եղան. վասն զի, թէ և ջանքով,

սակայն կոխած տեղերնին հաստատ բռնեցին և տիրացան. մինչդեռ երեք թագաւորն այլ իրենց սերունդներովն՝ զրեթէ հազիւ 50 կամ 60 տարի երկնալով՝ անհետացան, թէ իրենց և Յունաց հակառակութեամբն, և թէ զիրենք իրենց հայրենիքէն նետահալած ընող բարբարոսաց՝ այն նոր հայրենեաց երկիրներուն այլ տիրելով կամ անհանգիստ ընելովն...:

Հիմայ այս աշխարհավրդով նետողաց հետամուտ ըլլանք պատմական անվախ քննութեամբ. թողլով այսօր մեր անոնցմէ նետահարեալ հայրենեաց փառազուրկ իշխանաց հետոց և նշխարաց վրայ՝ արտասուախառն աչք ածելը: Եւ եթէ այս ցաւառիթ տեսարանէս աւելի ցանկալի մը չէ անոնց չարեաց առիթը քննելն այլ, սակայն պատմական տեսութեան մէջ մեծ և կարևոր դէպք է նետողաց արշաւանքն, որ ոչ միայն մեր աշխարհը այլ և ուրիշ շատ աշխարհաց յեղափոխութիւն բերաւ. թերեւ ինչուան այս օրս այլ կարևոր կամ գլխաւոր կերպարանք մը կու տայ քաղաքավարութեան ազգաց արեւելից, մասամբ իմն նաև արեւմտեայց:

Հ. Ղ. Մ. ԱԼԻՇԱՆ

Մանկութիւնը՝ ունկնդրութիւն կը պահանջէ. երիտասարդութիւնը՝ զգուշաւոր չափաւորութիւն. իսկ ծերութիւնը՝ կատարեալ խոհմտութիւն:

Անհնազանդ տղայ՝ կործանումն է ընտանեաց. հասակին հետ կ'աճին կրքերն ալ. ծնողք, աչք ունեցէք վրանին, ընդունայն տեղ կ'ափսոսաք ետքէն:

Երիտասարդի մը խիղճն ու պատիւը երբոր չսանձեր զինքը՝ ո՛վ անոր բուռն կրիցը կրնայ չափ դնել. իրեն անյադ փափագներուն դիմաց պզտիկ է աշխարհս:

Պատկառելի է ծերութիւնը. իրեն դողդըղացող հասակը՝ իրեն ճերմակ ալիքը՝ շատ իսկ ազդարար են իրեն:

¹ Յայտնաւորք յունիս ամսոյ մէկին նշանակեն այս գիպուածներս, որոց մէկն միայն այս օր հանգիստ է. այսինքն կամ նետողաց պատերազմն (որ հաւանաբոյն թուի), կամ Սենեքերիմայ գաղթելու օրն, իր երկրէն ելանէն, կամ Սեբաստիա մոնէն: